

PRZEMYSŁAW CZERNICKI

ORCID: 0000-0002-1184-1556

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
przemcz5@wp.pl

Wykorzystanie Państwowego Funduszu Ziemi jako instrumentu legitymizacji władzy komunistycznej oraz środka legalizacji rewolucji społecznej

Słowa kluczowe: reforma rolna, fundusz, ziemia, społeczeństwo, legitymizacja.

THE USE OF THE STATE LAND FUND AS AN INSTRUMENT FOR THE LEGITIMIZATION OF COMMUNIST POWER AND A MEANS OF LEGALIZING THE SOCIAL REVOLUTION

Abstract

After the Red Army entered Poland in the summer of 1944, and the installation of a new system of power began, the communists were faced with a general social disapproval of the transformations they proposed. This was especially true of the peasants, who constituted the vast majority of Poland's inhabitants at that time. They were afraid of introducing general collectivization of land and their forceful inclusion in the agricultural production cooperatives under strict state supervision. Meanwhile, gaining the support of at least some of the peasants seemed to remain an indispensable element in the takeover of power by the communists, who always presented themselves as representatives of the interests of economically disadvantaged social classes. An equally important intention of the authorities was to eliminate all influence of the gentry in the countryside because of their hostility to the new political order.

The purpose of this article is to present the principal aspects concerning the use of the State Land Fund as an instrument for the justification of the communist government's approach, as well as for legitimizing the social revolution in post-war Poland. Attempts were made to indicate the use of this institution to make profound transformations regarding the model of property relations in Polish agriculture, previously shaped over centuries. It was also pointed out that the above-mentioned approach was aimed at simultaneously destroying the landed gentry as an elite social class and winning the support for the communists from the peasants, who were given the land taken from the landowners. Thus, in the political reality of the time, the State Land Fund became one of the most im-

portant (and at the same time often underrated) instruments in constructing the system of totalitarian power in post-war Poland. The primary goal of the article is to show how the instrumental treatment of the legal solutions regulating the functioning of the fund was used in practice by the communist authorities acting on the Kremlin's behalf. It seems that in the literature on the subject, there are still deficits in the search for the bases of legitimization imposed in Poland by external political and military factors of the communist government.

The most important conclusions from this analysis include the negative economic effects in terms of perpetuating the defects of the agricultural system and the inability to deal with the indicated legacy of the totalitarian system within the contemporary political and socio-economic reality.

Keywords: land reform, fund, land, society, legitimization.

Wprowadzenie

Ze świadomości współczesnych Polaków w znacznej mierze zdołano wyprzeć pamięć o rozwiązaniach prawnych i metodach socjotechnicznych mających zapewniać komunistom w pierwszym okresie ich rządów legitymizację pozyskanej z nadania Stalina władzy oraz umożliwić przebudowę stosunków społecznych zgodnie z dogmatami marksizmu-leninizmu.

Niewątpliwie bowiem u progu tworzenia latem i jesienią 1944 roku tak zwanej Polski Lubelskiej prymarnym problemem nadwiślańskich namiestników J. Stalina było pozyskiwanie wśród Polaków aprobaty instalowanego porządku ustrojowego. Tymczasem społeczeństwo powszechnie traktowało Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (PKWN) bądź kierownictwo Polskiej Partii Robotniczej (PPR) jako przejawy agentury działającej w istocie rzeczy w interesie wrogiego mocarstwa.

Zgodnie z sowieckimi wzorcami w pierwszym etapie konstruowania nowego porządku ustrojowego stworzono całkowicie dyspozycyjny wobec kierownictwa partii komunistycznej aparat przemocy, który stosując terror i nadzwyczajne prawodawstwo karne, dążył do złamania oporu społeczeństwa. Równolegle jednak starano się, aby obywatele zaakceptowali narzucony przez ZSRR totalitarny system władzy. W tym celu łączono działania o charakterze propagandowym z państwową administracją oraz instrumentami ze sfery prawa cywilnego czy administracyjnego. Wykorzystanie tego typu instytucji miało służyć legitymizacji zdobytej przez komunistów władzy oraz zalegalizowaniu ich posunięć w sposób mający nie wzbudzać wątpliwości krajowej czy też międzynarodowej opinii publicznej.

Odnosiło się to w szczególności do zadekretowanej przez władze komunistyczne już latem 1944 roku radykalnej reformy rolnej¹, która w opinii historyków była testem na zakres i tempo wprowadzanych zmian². Jej istotą było bowiem

¹ Podstawowym aktem prawnym zrealizowania powojennej reformy rolnej, był dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 roku o przeprowadzeniu reformy rolnej, tekst jedn. Dz.U. RP 1945 Nr 3, poz. 13.

² A. Paczkowski, *Pół wieku dziejów Polski 1939–1989*, Warszawa 2000, s. 171.

dokonanie gruntownego przeobrażenia ukształtowanego przez stulecia modelu stosunków własnościowych w polskim rolnictwie, który miał okazać się jednocześnie ambitnym i jednym z najbardziej doniosłych przedsięwzięć tak zwanej inżynierii społecznej w polskich dziejach. Chodziło tu jednocześnie o zniszczenie ziemiaństwa jako elitarnej warstwy społecznej oraz zdobycie poparcia dla komunistów ze strony obdarzanych odebraną obszarnikom ziemią chłopów.

Jak pokazała nieodległa przyszłość, wraz z dokonanym jednocześnie upaństwowieniem lasów³ i nacjonalizacją przemysłu oraz uchwalonym w dniu 28 września 1946 roku planem gospodarki narodowej reforma rolna okazała się istotnym filarem społeczno-gospodarczym ukształtowanego w pojałtańskiej Polsce systemu stalinowskiego⁴.

Podstawowym i jak się wydaje najważniejszym instrumentem przeprowadzenia wspomnianych przemian agrarnych (polegających na daleko posuniętej ingerencji komunistycznego państwa w prawo prywatnej własności) była zapomniana dziś w znacznej mierze konstrukcja prawno-organizacyjna w postaci Państwowego Funduszu Ziemi (PFZ). To na rzecz tej instytucji zostały przejęte (przede wszystkim od ziemian) nieruchomości gruntowe, które następnie przekazywano we władanie osobom fizycznym na podstawie dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 roku o przeprowadzeniu reformy rolnej⁵.

Godne podkreślenia jest, że propagowanie sensu powołania takiego funduszu rozpoczęło się w ramach emitowanych przez pozostających w ZSRR polskich komunistów propagandowych audycji radiowych jeszcze przed przekroczeniem przez Armię Czerwoną przedwojennej granicy II RP. Problematyka wykorzystania PFZ w procesie przejmowania władzy przez działaczy tej partii zasługuje na uwagę chociażby ze względu na niemalże zupełne jej nierozpoznanie w ramach współczesnych badań. Swoją uwagę koncentrują one raczej na innych aspektach nader skomplikowanego i wielowymiarowego procesu konstruowania totalitarnego systemu władzy w powojennej Polsce.

W niniejszym artykule zmierzam przede wszystkim do wyeksponowania i udowodnienia tezy, w myśl której Państwowy Fundusz Ziemi oraz praktyka wykorzystania tej instytucji odegrały istotną rolę polityczną w legalizacji i legitymizacji reżimu komunistycznego w warunkach faktycznej izolacji jego przedstawicieli w ówczesnym społeczeństwie.

³ Ponieważ po wejściu dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej okazało się, że w gospodarstwach rolnych znajdowały się nadal duże obszary lasów i gruntów leśnych, stąd też ówczesne władze zdecydowały o skorygowaniu istniejącego stanu prawnego dekretem z dnia 12 grudnia 1944 roku o przejściu niektórych lasów na własność Skarbu Państwa, Dz.U. RP 1944 Nr 15, poz. 81 i 82.

⁴ Znaczenie ustrojowe tych rewolucyjnych w gruncie rzeczy przemian i uchwalenia wspomnianych aktów prawnych zostało dostrzeżone przez K. Grzybowski, *Ustrój polityczny Polski*, [w:] *idem, Zarys historyczno-polityczny I-go rządu demokratycznego w Polsce 1944–1946*, Warszawa 1947, s. 46.

⁵ Formalnie Państwowy Fundusz Ziemi został utworzony na mocy art. 3 ust. 1 wspomnianego dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego o przeprowadzeniu reformy rolnej.

W tym celu skoncentrowałem się na analizie sposobu zaprojektowaniu i wykorzystania tego funduszu jako jednej z najważniejszych agend państwowych w procesie konstruowania totalitarnego systemu politycznego oraz jednego z najważniejszych instrumentów posiłkującej się skostniałym marksizmem stalinowskiej polityki agrarnej⁶. Dokonaniu tej rekonstrukcji służyła analiza stworzonych przez władze komunistyczne podstaw prawnych, które umożliwiły funduszowi realizację działań zmierzających w istocie rzeczy do tworzenia partyjnego i nie-suwerennego państwa.

Analiza zmieniających się funkcji PFZ w kształtowanej w okresie istnienia Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej polityce gruntowej wskazuje, że kierownictwo PPR zdawało sobie sprawę z tymczasowego charakteru przemian społeczno-własnościowych i taktycznego ich wykorzystywania do pozyskania akceptacji przez masy chłopskie „ludowego” państwa. Dokładniejsze analizowanie tej problematyki przekracza jednak ramy niniejszego artykułu.

Gwoli należytego naświetlenia funkcji i roli Państwowego Funduszu Ziemi w procesie legitymizacji totalitarnego systemu władzy starano się uzyskać pełniejsze tło polityczne w postaci afirmujących powołanie tej instytucji propozycji programowych i propagandowych polskich komunistów. Sformułowano je w okresie intensywnych przemian instytucjonalnych ruchu komunistycznego w okresie drugiej wojny światowej, które niewątpliwie miały na celu przejściowe kamuflowanie rzeczywistych celów oraz tożsamości Polskiej Partii Robotniczej. W istocie wspomniane zabiegi (socjotechniczne i propagandowe) miały doprowadzić do zdobycia w niedalekiej przyszłości przez działaczy PPR pełnej władzy nad polskim społeczeństwem.

W artykule wskazano także na realne skutki wdrożenia zamierzonych przez architektów przemian rewolucyjnych konsekwencji społecznych (w postaci zniszczenia klasy ziemiańskiej czy akceptowania przez chłopów nowego porządku ustrojowego) oraz gospodarczych (w postaci niestworzenia nowoczesnej struktury agrarnej).

1. Koncepcje państwowego funduszu agrarnego w enuncjacjach programowych i propagandzie ruchu komunistycznego w latach drugiej wojny światowej

Kreśląc realny program trwałego zdobycia i utrzymania władzy w Polsce, niektórzy przebywający w ZSRR taktycy obozu komunistycznego (jak Alfred Lampe) nie mogli abstrahować od panujących w okupowanym kraju konkretnych

⁶ A. Suchoń, *Ekonomiczne aspekty reformy rolnej i osadnictwa*, [w:] *Reformy rolne w Polsce międzywojennej i powojennej: prawo — realizacja — skutki — problemy repywatyzacyjne*, red. E. Borkowska-Bagińska, W. Szafrński, Poznań 2008, s. 146.

warunków ekonomiczno-społecznych. Dostrzegali tym samym wyraźną przewagę mieszkańców wsi w ówczesnej strukturze społecznej oraz wiedzieli o tym, że większość z nich stanowią dotknięci tak zwanym głodem ziemi małorolni i bezrolni chłopci czy też służba dworska. Mieli świadomość, że ów głód ziemi wykorzystali bolszewicy do zdobycia poparcia chłopów dla rewolucji październikowej, ogłaszając dekret o ziemi, przyznający im odebrane ziemianom grunty. Dlatego też z punktu widzenia przygotowań do przejęcia władzy po wkroczeniu Armii Czerwonej do Polski pozyskanie wsi dla polityki PPR przez rozdawnictwo ziemi „obszarniczej” i nadzielenie przy użyciu tych zasobów maksymalnej liczby chłopów wydawało się bardzo właściwym krokiem⁷.

Już w latach dwudziestych została uchwalona reforma rolna, której wykonywanie postępowało jednak opornie (w znacznej mierze wskutek wstrzymywania przemian przez władze przychylne ziemianom oraz ich interesom)⁸. Ponieważ jednak postulaty dotyczące przebudowy ustroju agrarnego znalazły się w programach właściwie wszystkich stronnictw politycznych, stąd hasła postulujące konieczność przeprowadzenia reformy rolnej w Polsce nie były nowe w 1944 roku.

Niemniej jednak dla umocnienia zdobytej dzięki bezpośredniemu wsparciu militarnej potęgi Związku Radzieckiego władzy komuniści byli zdeterminowani w zakresie „przelicytowania” innych partii radykalizmem proponowanych przez siebie przemian społecznych i agrarnych. Kierownictwo obozu komunistycznego pragnęło bowiem wyjścia ze stanu właściwie całkowitej izolacji społecznej przez zwiększenie aprobaty swoich rządów przynajmniej wśród tych grup społeczno-zawodowych, za których wyraziciela interesów się uważali. Chodziło tutaj zarówno o robotników (stąd wbrew dotychczasowej tradycji swojego istnienia partia komunistyczna została restytuowana pod nazwą Polskiej Partii Robotniczej), jak i o mieszkańców wsi. Odnośnie do chłopów było to jednak o tyle trudniejsze, że nie brakowało wśród nich obaw (podsycanych propagandą szerzoną przez konkurentów politycznych PPR z obozu londyńskiego) przed realizacją przemian agrarnych na wzór sowiecki⁹. Utrzymywanie się takich postaw wynikało także z tego, że włościanie po prostu byli negatywnie ustosunkowani do ustrojów, w których nie mogli posiadać ziemi na własność.

Korespondowało to z ogromną popularnością na wsi niezależnego ruchu ludowego, stąd też chcąc trwale przejąć rządy w Polsce, namiestnicy Stalina

⁷ P. Gontarczyk, *Polska Partia Robotnicza: droga do władzy 1941–1944*, Warszawa 2003, s. 322–329; W. Góra, *Reforma rolna PKWN oraz rola partii robotniczych w jej przeprowadzeniu*, [w:] *Historia polskiego ruchu robotniczego 1864–1964*, t. 2. 1939–1964, Warszawa 1967, s. 203–208; Ł. Kamiński, *Polacy wobec nowej rzeczywistości 1944–1948*, Toruń 2000, s. 202–204; T. Żenczykowski, *Polska Lubelska 1944*, Warszawa 1990, s. 137–138.

⁸ Na ten temat zob. zamiast wielu M. Stanulewicz, *Reforma rolna jako próba regulacji stosunków agrarnych w Polsce. Koncepcje i próby ich realizacji w latach 1918–1944*, [w:] *Reformy rolne w Polsce międzywojennej i powojennej*, s. 11–62.

⁹ C. Madajczyk, *Sprawa reformy rolnej w Polsce 1939–1944: programy — taktyka*, Warszawa 1961, s. 180–181.

musieli wypracować odpowiednią strategię postępowania wobec tej grupy społecznej¹⁰. Dlatego też już na kilka miesięcy przed oficjalnym zainstalowaniem nowych władz na obszarze Polski Lubelskiej w środowisku przebywających w ZSRR polskich komunistów przygotowano i starano się propagować koncepcję reformy rolnej odpowiadającej wskazanym priorytetom ideologiczno-politycznym. Już w chwili przekroczenia przez Armię Czerwoną przedwojennej polskiej granicy na falach nadającej z Moskwy rozgłosił im. Tadeusza Kościuszki zaprezentowano w ramach promocji tej wizji pomysł utworzenia określonego funduszu publicznego jako instrumentu mającego umożliwić w praktyce dokonanie radykalnej przebudowy ustroju agrarnego. Realizacja tego zamierzenia miała polegać na skupieniu we władaniu tej instytucji gruntów odebranych już nie tylko polskim obszarnikom, lecz także wywłaszczonym niemieckich właścicielom. Jak wskazywano w jednej z audycji:

Narodowy Fundusz Ziemi, przeznaczonej do parcelacji powiększy się u nas niewątpliwie dzięki wywłaszczeniu Niemców, co zwłaszcza na ziemiach zachodnich otworzy nowe możliwości zagospodarowania setek tysięcy rodzin chłopskich¹¹.

Z audycjami rozgłosił im. T. Kościuszki korespondowały opracowane wiosną 1944 roku przez Biuro Badań Ekonomicznych, afiliowane przy Związku Patriotów Polskich w ZSRR, propozycje programowe w postaci dotyczących wprowadzenia reformy rolnej tak zwanych wytycznych czy też objaśnień¹². W ramach tego projektu przewidywano, przy współudziale miejscowych organów samorządowych, utworzenie Państwowego Funduszu Ziemi do tworzenia nowych gospodarstw (względnie przydziałem gruntów dopełniania areałów małorolnych). Instytucja miała objąć gospodarstwa poniemieckie oraz bezpańskie, zagrody będące własnością kolaborantów (które fundusz miał przejmować bez odszkodowania), a także inne majątki przekraczające powierzchnię 100 ha (tu przewidziano wypłacenia odszkodowań i też jeśli była to własność Polaków). Odnosnie do wysokości rekompensat miano uwzględniać zasługi właścicieli gospodarstw (w tym ziemian) i ich rodzin w walce z hitlerowskim okupantem oraz w szeregach Polskich Sił Zbrojnych za granicą. Szczegółowe decyzje o rozmiarach i formie stosownych odszkodowań miał podjąć zwołany w przyszłości sejm ustawodawczy¹³. Natychmiast po uwolnieniu danego terytorium spod okupacji

¹⁰ Więcej zob. przede wszystkim M. Nadolski, *Komuniści wobec chłopów w Polsce 1941–1956: mity i rzeczywistość*, Warszawa 1993, s. 7–73; oraz *idem*, *Kwestia chłopska w polityce stronnictw robotniczych i ludowych w Polsce w latach 1941–1947*, Warszawa 1990, s. 73–84.

¹¹ Audycja rozgłosił radiowej im. Tadeusza Kościuszki z dnia 4 stycznia 1944 r., Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Radiostacja „Kościusko”, sygn. 321, t. 22, k. 47, cyt. za: A. Karolak, *Kwestia reformy rolnej i powojennych granic Polski w audycjach rozgłosił im. Tadeusza Kościuszki*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 51, 2016, z. 2, s. 92.

¹² Więcej zob. H. Słabek, *Polityka agrarna PPR*, Warszawa 1967, s. 190–192.

¹³ Z. Kumoś, *Związek Patriotów Polskich: założenia programowo-ideowe*, Warszawa 1983, s. 166–170; C. Madajczyk, *op. cit.*, s. 178–179.

organy Państwowego Funduszu Ziemi miały ustalać normy przydziału ziemi dla poszczególnych regionów kraju, uwzględniając miejscowe zapotrzebowanie oraz posiadany zapas gruntów¹⁴. Fundusz miał być odpowiedzialny za nadzianiełanie ziemia chłopów za opłatą nieprzewyższającą 20% przedwojennej ceny ziemi bądź rocznego dochodu brutto od nowo nabytej ziemi.

Nadzielać miano małorolnych, średniorolnych z dużą rodziną i robotników rolnych. Część ziemi postanowiono zarezerwować dla przesiedlanych z tych terenów, gdzie zapas ziemi był niewystarczający i na gospodarstwa wzorcowe. Dla obszarów rewindykowanych od Niemiec postanowiono utworzyć Fundusz Ziemi na podstawie odrębnych przepisów. Tam zalecano nadzielać przesiedleńców, pozostawiając część ziemi dla państwa¹⁵.

Lansowanie rozwiązań polegających na przydzielaniu polskim chłopom ziemi odebranej Niemcom wynikało z pewnością z posiadania wiedzy o zgodzie koalicji antyhitlerowskiej na włączenie w granice powojennej Polski znacznych terytoriów na zachodzie kraju oraz nad Bałtykiem. Istotnym problemem obozu „ludowej” władzy było więc osiedlenie i stworzenie źródeł utrzymania dla milionów Polaków wysiedlanych z Kresów Wschodnich. Dlatego też autorzy omawianej koncepcji przewidywali konieczność opracowania odrębnych przepisów regulujących działalność Państwowego Funduszu Ziemi na nowo przyłączonych terytoriach.

Dla sprawienia wrażenia trwałości władania ziemią przydzieloną z zasobów PFZ w wyniku dokonania akcji parcelacyjnej projektowano zachowanie wszelkich formalności przestrzeganych w obrocie gospodarczym. Otrzymane grunty miały przy tym tworzyć (tak jak dotychczasowe gospodarstwo) przedmiot indywidualnej własności, co miało być potwierdzone zapisem do ksiąg katastralnych lub aktów hipotecznych. Z podobnych względów postulowano przydział ziemi za opłatą, z zastrzeżeniem, że cena nie tylko nie może być dotkliwa dla nabywców, lecz także powinna być zróżnicowana stosownie do ich możliwości nabywczych. Maksymalnie miała mieć wielkość jednorocznego dochodu brutto od ziemi, co przy rozłożeniu opłat na 10 lat miało być równe rocznemu obciążeniu w wysokości 10% rocznego dochodu. Wspomniane opłaty miały zresztą wracać do gospodarzy za pośrednictwem Funduszu Odbudowy Rolnictwa. Ponadto dla zachęcenia chłopów w otrzymywaniu gruntów z PFZ proponowano wprowadzenie zwolnień od jakichkolwiek zadłużeń¹⁶.

Opracowanym przez Biuro Badań Gospodarczych projektem reformy rolnej i powołania funduszu do jej przeprowadzenia interesował się bardzo Józef Stalin, który wielokrotnie rozmawiał na ten temat z działaczami Związku Patriotów Polskich (ZPP), kładąc szczególny nacisk na konieczność zdobycia poparcia mas chłopskich w Polsce¹⁷.

¹⁴ A. Karolak, *op. cit.*, s. 92.

¹⁵ *Ibidem*, s. 91–92.

¹⁶ C. Madajczyk, *op. cit.*, s. 182; W. Góra, *Reforma rolna PKWN*, Warszawa 1969, s. 51; H. Ślabeek, *Polityka agrarna PPR*, s. 190–191.

¹⁷ T. Żenczykowski, *op. cit.*, s. 137–138.

Działająca w warunkach konspiracyjnych PPR oraz Krajowa Rada Narodowa (reprezentujący komunistów i ich zwolenników quasi-parlament) nie dysponowały możliwościami analitycznymi na wzór afiliowanego przy Zarządzie Głównym ZPP Biura Badań Ekonomicznych (Gospodarczych). Dlatego też krajowe propozycje programowe nie dotyczyły właściwie propagowania konkretnych rozwiązań instytucjonalnych, a przy ich formułowaniu uwidaczniało się uleganie nader radykalnym koncepcjom agrarnym wprost odwołującym się do wzorców sowieckich¹⁸.

Istniejący na ziemiach polskich przedwojenny ustroj rolny nie odpowiadał oczywiście założeniom państwa nowego typu (tak zwanej demokracji ludowej), jakie zamierzali stworzyć komuniści zaraz po przejęciu władzy w państwie.

Występując pod szyldem PKWN, komuniści zapowiedzieli więc rewolucyjną przebudowę ustroju agrarnego przez przeprowadzenie powszechnej reformy agrarnej, opierając się na zarysowanej zasadniczo wiosną 1944 roku w ZSRR koncepcji przemian. Zapowiedzią tych zmian był wydany (oficjalnie w dniu 22 lipca 1944 roku) Manifest PKWN, postrzegany jako typowy akt polityczny rewolucyjnej władzy o dużym znaczeniu prawnym (ze względu na ustalenie programu i zasad działania nowej ekipy rządzącej w Polsce)¹⁹.

Zgodnie z Manifestem centralną instytucją nowego ustroju rolnego miał być Fundusz Ziemi, służący korekturze struktury agrarnej przez całkowite zniesienie wielkiej indywidualnej własności ziemskiej i dostosowanie stosunków własnościowych do potrzeb społecznych i skłonności rewolucyjnych na wsi²⁰. Można więc uznać go wręcz za swoistą wizytówkę projektowanego przez obóz komunistyczny nowego porządku ustrojowego i administracyjnego oraz za pierwszą instytucję państwową zaprezentowaną oczekującemu na wyzwolenie spod hitlerowskiej okupacji polskiemu społeczeństwu.

Oficjalnym celem powołania tej instytucji było przyspieszenie odbudowy kraju i zaspokojenie odwiecznej u chłopstwa polskiego chęci posiadania ziemi w wyniku przejścia przez Fundusz Ziemi²¹:

1. gospodarstw rolnych niemieckich i należących do zdrajców narodu polskiego (niezależnie od ich rozmiaru), które miały zostać skonfiskowane;
2. gospodarstw obszarnczych o powierzchni ponad 50 ha (a na terenach przyłączonych do Rzeszy) w zasadzie o powierzchni ponad 100 ha) — tu przewidywano jednak zaopatrzenie dla byłych właścicieli (wyższe dla ziemian mających zasługi patriotyczne w walce z Niemcami).

¹⁸ Więcej zob. np. H. Ślabeek, *O programach reformy rolnej w latach 1939–1944*, „Kwartalnik Historyczny” 69, 1962, z. 2, s. 472.

¹⁹ A. Burda, R. Klimowiecki, *Prawo państwowe*, Warszawa 1958, s. 94; W. Pawlak, *Prawo rolne PRL*, cz. 1. *Przebudowa ustroju rolnego*, Poznań 1968, s. 23.

²⁰ W. Pawlak, *op. cit.*, s. 30.

²¹ Dz.U. z 1944 r. Nr 1, załącznik, s. 3.

Ziemie skupione przez Fundusz Ziemi miano przeznaczyć na:

1. tworzenie tak zwanych gospodarstw wzorowych;
2. rozdzielenie między chłopów małorolnych, średniorolnych (obarczonych licznymi rodzinami), drobnych dzierżawców oraz robotników rolnych. Grunty rozdzielone przez fundusz za minimalną opłatą, miały, na równi z dawniej posiadaną ziemią, stać się własnością indywidualną;
3. tworzenie nowych chłopskich gospodarstw rolnych, względnie dopełnianie gospodarstw małorolnych (podstawą miało być 5 ha użytków rolnych średniej jakości dla średnio licznej rodziny); gospodarstwa, które nie będą mogły otrzymać tej normy na miejscu, miały mieć prawo do udziału w przesiedleniu z pomocą państwa na tereny z wolną ziemią, zwłaszcza na ziemie wywindykowane od Niemiec.

2. Konstrukcja i działanie Państwowego Funduszu Ziemi w procesie legitymizacji przejmowania władzy przez komunistów

Konkretyzacji założeń przewidzianych w ramach lipcowego Manifestu miało służyć wydanie wspomnianego już dekretu PKWN z dnia 6 września 1944 roku o przeprowadzeniu reformy rolnej²². Ten akt prawny powołał do życia Państwowy Fundusz Ziemi, którym zarządzać miał Minister Rolnictwa i Reform Rolnych. Minister w celu wykonywania swych kompetencji w październiku 1944 roku utworzył w kierowanym przez siebie resorcie Wydział Funduszu Ziemi (który następnie został przekształcony w departament)²³. Państwowy Fundusz Ziemi został przewidziany jako centralny instrument przebudowy ustroju agrarnego, który miał być zasadniczo dokonany przez:

- przejęcie nieruchomości ziemskich oraz na upelnorolnienie przy ich użyciu karłowatych, małorolnych i średniorolnych gospodarstw;
- pokrycie wszelkich wydatków związanych z przeprowadzeniem reformy rolnej;
- udzielenie pożyczek na urządzenie nowych gospodarstw czy też dokonanie w tej mierze stosownych inwestycji.

²² Moc obowiązująca tych przepisów (a więc także zasady działania PFZ) została rozciągnięta na obszar Ziemi Odzyskanych mocą dekretu z dnia 13 listopada 1945 roku o zarządzie Ziemi Odzyskanych (Dz.U. Nr 51, poz. 295) z wyjątkiem sytuacji, gdy zostało to wyłączone postanowieniami dekretu z dnia 6 września 1946 roku o ustroju Ziemi Odzyskanych i b. Wolnego Miasta Gdańska (Dz.U. Nr 49, poz. 279). Należy dodać, że ostatni z tych aktów prawnych (tak zwany dekret o osadnictwie) został wydany ze względu na odmiennność celów i zadań realizowanej na tych terenach reformy rolnej. W rezultacie funkcjonowanie PFZ na Ziemiach Odzyskanych mogło być regulowane w nieco odmienny sposób na podstawie dekretu o osadnictwie (stanowiącego *lex specialis* w stosunku do dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej z dnia 6 września 1944 roku). Więcej zob. H. Świątkowski, *Prawo rolne*, Warszawa 1962, s. 41.

²³ *Ibidem*.

Państwowy Fundusz Ziemi stanowił pozostający w dyspozycji państwa i ujęty w pewne ramy organizacyjno-instytucjonalne zasób gruntów tworzących wyodrębnioną masę majątkową²⁴. Ponieważ przepisy prawne nie ustanowiły dla PFZ odrębnej osobowości prawnej, stąd należące do tej instytucji nieruchomości były własnością Skarbu Państwa²⁵. Wspomniany „zapas ziemi” stale zresztą zwiększano przez wydawanie wielu odpowiednich aktów prawnych.

Zauważmy, że w odróżnieniu od przedwojennego Funduszu Obrotowego Reformy Rolnej (FORR) Państwowy Fundusz Ziemi nie został poddany odrębnej regulacji prawnej. Władze „Polski Lubelskiej” nie wydały bowiem aktu prawnego (w szczególności rangi ustawowej) poświęconego unormowaniu statusu prawnego i organizacyjnego omawianego funduszu celowego. Wspomniany stan rzeczy umożliwiał wykorzystanie w przyszłości (na podstawie dyrektyw politycznych) zasobów PFZ jako dogodnego instrumentu kierowania przebudową modelu rolnego w kierunku promowania form gospodarowania gruntami odpowiadającym polityczno-ideologicznym preferencjom komunistycznej władzy.

Na przykład w latach 1944–1948 formy dysponowania funduszem wykorzystywano do tworzenia indywidualnych, państwowych i spółdzielczych gospodarstw rolnych. W rezultacie ówczesne zasoby Państwowego Funduszu Ziemi służyły transformacji wielkiej własności ziemskiej we własność indywidualną i uspołecznioną. To chwilowe taktyczne ustępstwo reżimu komunistycznego mające służyć pozyskaniu poparcia chłopstwa (w ramach rywalizowania o wpływy na wsi z innymi stronnictwami) obietnicą przydziału ziemi w ramach realizacji programu konsolidacji władzy przez obóz PPR²⁶.

Jak wspomniano, w pierwszym etapie swego istnienia fundusz miał służyć pozyskaniu zasobu nieruchomości ziemskich do wspomnianego zasobu majątkowego na cele reformy rolnej, a dopiero potem własność poszczególnych nieruchomości była przekazywana nowym właścicielom²⁷. W początkowej fazie istnienia Państwowego Funduszu Ziemi ograniczano się zresztą do sprawowania nadzoru nad przejętymi folwarkami ze względu na brak odpowiednich środków budżetowych oraz określonych kredytów, które uniemożliwiały wykonywanie innych funkcji, wskazanych dekretem o reformie rolnej²⁸.

²⁴ A. Suchoń, M. Kowalczyk, *Analiza przepisów dekretu PKWN z 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej*, [w:] *Reformy rolne w Polsce międzywojennej i powojennej*, s. 125.

²⁵ Zob. art. 2 ust. 1 dekretu PKWN z dnia 6 września 1944 roku oraz art. 5 dekretu z dnia 28 listopada 1945 roku o przejęciu niektórych nieruchomości ziemskich na cele reformy rolnej (Dz.U. 1945 Nr 57, poz. 321), w którym wprost postanowiono, że nieruchomości „przechodzą na własność Skarbu Państwa na rzecz Państwowego Funduszu Ziemi i będą przydzielone w trybie przewidzianym w dekreście o przeprowadzeniu reformy rolnej z dnia 6 września 1944 roku”.

²⁶ J. Poniatowski, *Uwagi o ustroju rolnym PRL*, [w:] *Dylematy gospodarki polskiej*, red. W. Czerwiński, Londyn 1965, s. 58. Zob. też H. Słabek, *Polityka agrarna PPR*, s. 199–200.

²⁷ W. Pawlak, *op. cit.*, s. 39.

²⁸ W. Góra, *Reforma rolna PKWN*, s. 118.

Jednakże podejmując wszelkie poczynania w sferze ustroju agrarnego, komuniści musieli liczyć się przede wszystkim z przywiązaniem polskich chłopów do indywidualnego posiadania przez nich ziemi²⁹ oraz nieufnością żywioną wobec sowieckich wzorców ustrojowych czy agrarnych. Korespondowało to z ugruntowaniem się w ówczesnym polskim społeczeństwie antybolszewickich i antykomunistycznych postaw (w tym wśród osób podatnych na lewicowe hasła sprawiedliwości społecznej czy krytycznie nastawionych wobec przedwrzesniowej rzeczywistości) przede wszystkim za sprawą:

— utrzymywania się stosunkowo żywej pamięci o sowieckich agresjach skierowanych przeciwko Polsce w latach 1920 i 1939 oraz towarzyszących im zbrodniach;

— kompletnej izolacji w polskim społeczeństwie członków czy sympatyków Polskiej Partii Robotniczej i marginalną rolę odgrywaną w walce z okupantem hitlerowskim przez jej wojskową ekspozyturę (w postaci Gwardii, a następnie Armii Ludowej), czemu towarzyszyło postrzeganie tych organizacji jako agentur wrogiego mocarstwa³⁰;

— utrzymywania się postaw patriotycznych i lojalność większości polskich obywateli wobec zachodnich aliantów oraz działającego w Londynie emigracyjnego rządu, czemu towarzyszyło zachowanie zbiorowej pamięci o tradycji walki o niepodległość czy o własnej państwowości, którą świeżo utracono pod ciosami niemieckiego i sowieckiego agresora³¹.

Poza koniecznością uwzględniania wspomnianych postaw sternicy nowego systemu władzy stali przed istotnym wyzwaniem w postaci konieczności liczenia się z kształtem stworzonego przecież jeszcze w „Polsce burżuazyjno-obszarniczej” systemu prawnego czy administracyjnego. Dlatego też w obliczu widocznej słabości aparatu komunistycznej władzy wykonywanie reformy rolnej powierzono nie dopiero co tworzonemu radom narodowym, ale przedwojnemu aparatowi administracji rolnej (w postaci urzędów ziemskich)³². Jak się wydaje, te przesłanki oraz potrzeba uwiarygodnienia nowych rządów w oczach społeczeństwa skłoniły komunistów do nawiązywania w kwestiach ustrojowo-politycznych do spuścizny prawnej i doświadczeń instytucjonalnych pochodzących z okresu II Rzeczypospolitej. Tego typu zabiegi propagandowe w szczególności dotyczyły wykorzystywania wzorców międzywojennej reformy agrarnej i wykorzystania państwowego funduszu celowego do jej przeprowadzenia. Instytucja utworzona przez PKWN miała bowiem być kontynuacją międzywojennego Funduszu

²⁹ Zwracał na to uwagę nawet J. Stalin, *W kwestii polityki agrarnej w ZSRR*, [w:] *Zagadnienia leninizmu*, Warszawa 1951, s. 363.

³⁰ Na ten temat zob. zwłaszcza P. Gontarczyk, *op. cit.*, s. 146–300.

³¹ Zob. też M. Birt, *Dekret sierpniowy PKWN z 1944 roku jako instrument legalizacji władzy komunistycznej w Polsce*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 41, 2019, nr 4, s. 66.

³² Zob. H. Słabek, *Polityka agrarna PPR*, s. 201–202.

Obrotowego Reformy Rolnej³³, na co wskazywało powtórzenie przepisów o tym funduszu (w art. 3, 4 i 5 dekretu o reformie rolnej) oraz przekazanie przedwojennych aktywów majątkowych do sfery zasobów PFZ³⁴.

Zarazem jednak cele długofalowej strategii zdobywania władzy przez obóz PPR zdecydowały o specyficznym kształcie stworzonej przez komunistów instytucji. W odróżnieniu od przedwojennej koncepcji polegającej na powołaniu pozostającego pod kontrolą państwa funduszu o charakterze budżetowym (o nazwie nawiązującej wprost do realizacji reformy rolnej) kamuflowanie swoich rzeczywistych intencji skłoniły inicjatorów powołania Państwowego Funduszu Ziemi do utworzenia instytucji opatrzonej bardziej „neutralną” nazwą. Można domniemywać, że potencjalnie otwierało to możliwości prowadzenia polityki przekształceń społecznych i własnościowych w kształcie przewidzianym przez komunistów (włącznie z kolektywizacją chłopskiej ziemi), ale z odrzuceniem brutalnych i dogmatycznych metod sowieckich³⁵.

W wykorzystaniu PFZ uwidoczniło się więc taktyczne podejście komunistów do konsolidacji władzy (zdobytej z nadania sowieckich mocodawców) w zakresie prób manipulowania opinią publiczną oraz do długotrwałego budowania stworzonej w Moskwie wizji totalitarnego państwa. Z podobnych względów i chęci uniknięcia w latach 1944–1945 zadrażnień z Kościołem katolickim dopiero na początku lat pięćdziesiątych rozciągnięto zasady PKWN-owskiej reformy rolnej w stosunku do wszystkich należących do związków wyznaniowych nieruchomości ziemskich³⁶.

Początkowo proces reformy rolnej przebiegał z zachowaniem przez przedstawicieli Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych PKWN wszelkich niezbędnych procedur (jak geodezyjne pomiary działek folwarcznych czy też dokonywanie odpowiednich wpisów w księgach wieczystych). W praktyce ziemia była przydzielana chłopom za niewielką odpłatnością (wartość jednorocznych zbiorów), przy czym należność mogła być rozłożona na 10–20 rat rocznych. Wszystko to miało na celu nadanie w odbiorze społecznym przekształceniom agrarnym nieodwracalnego, a jednocześnie w pełni legalnego charakteru.

Jednakże począwszy od dymisji (na tle wizji realizacji przemian agrarnych) szefa resortu Rolnictwa i Reform Rolnych PKWN Andrzeja Witosa w październiku 1944 roku (brata legendarnego przywódcy wsi Wincentego Witosa), zaczęto stosować bardziej brutalne i nawiązujące do wzorców radzieckich metody. Polegało

³³ Pierwotnie było to rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 16 lutego 1928 roku o Funduszu Obrotowym Reformy Rolnej (Dz.U. Nr 21, poz. 175), które następnie zostało uchylone przepisami ustawy z dnia 9 marca 1932 roku o Funduszu Obrotowym Reformy Rolnej (Dz.U. RP Nr 40, poz. 364 z 1934 r.).

³⁴ Więcej na ten temat A. Zieliński, *Formy prawne gospodarowania nieruchomościami rolnymi Państwowego Funduszu Ziemi*, Poznań 1980, s. 13, 35–37.

³⁵ Na temat taktyki PPR zob. bliżej P. Gontarczyk, *op. cit.*, s. 322–329.

³⁶ Utworzono wówczas budzący znaczne kontrowersje Fundusz Kościelny. Zob. więcej A. Suchoń, M. Kowalczyk, *op. cit.*, s. 79–80.

to na podejmowaniu prób „legitymizacji” przez włączenie w proces przekształceń własnościowych „czynnika społecznego” w postaci animowanych przez władze komitetów robotniczo-wojskowych³⁷. We wspomnianym przebiegu reformy rolnej uwidacznia się odwieczny problem niedostosowania ideologii komunistycznej do kulturowych norm, wartości, instytucji i wzorców postępowania w Polsce i w krajach Europy Środkowo-Wschodniej³⁸. W takiej sytuacji PPR musiała więc realizować reformę rolną „od góry”, używając typowo siłowych metod właśnie przez angażowanie swoich członków, brygad robotniczych czy też kontrolowanego przez nich aparatu państwowego³⁹.

Przy rozpatrywaniu kwestii wykorzystania PFZ jako instrumentu legitymizacji władzy komunistów należy także wskazać na zawarte w dekreście PKWN o reformie rolnej z 6 września 1944 roku cele omawianych przemian agrarnych. We wspomnianym akcie prawnym zaznaczono, że celem wprowadzenia reformy jest stworzenie należącego do prywatnych właścicieli ustroju rolnego opartego na silnych, zdrowych oraz zdolnych do wydajnej produkcji rolnej gospodarstw.

Sformułowane jednak przez działaczy PPR pod sowieckim naciskiem przesłanki polityczno-ideologiczne przesądziły o tym, że pozyskany po 1944 roku i pozostający w gestii Państwowego Funduszu Ziemi zasób gruntów ornych podzielono w sposób jaskrawo sprzeczny z tymi założeniami oraz z przesłankami racjonalnej gospodarki rolnej⁴⁰. Chociaż zarówno w lipcowym manifestie, jak i we wrześniowym dekreście PKWN wymieniono na pierwszym miejscu pełnorolnienie (dopiero zaś na drugim tworzenie nowych gospodarstw), to w praktyce ziemię ze względów politycznych przydzielano przede wszystkim bezrolnym chłopom. Należy tu zauważyć przyjęcie w przepisach wykonawczych do dekretu o reformie rolnej stosunkowo niskich granic klasyfikacyjnych i norm obszarowych. W rezultacie gospodarstwa chłopskie przekraczające obszar 5 ha były uprawnione do uzyskania ziemi z zasobów funduszu, jedynie gdy ich właściciele mieli liczną rodzinę. Podejście takie było uwarunkowane koniecznością oszczędnego dysponowania zapasem ziemi na najludniejszym obszarze Polski wraz z jednoczesnym dążeniem do uwłaszczenia i do pełnorolnienia jak największej liczby włościan⁴¹. Tylko na Ziemiach Odzyskanych nadziały gruntów były większe niż na ziemiach dawnych, gdyż wynosiły przeciętnie nie 2–3 ha (czy nawet 5 ha), lecz zwykle 7 do 15 ha, a gospodarstwa osadnicze mogły pozyskać mak-

³⁷ M. Bałtowski, *Gospodarka socjalistyczna w Polsce: geneza — rozwój — upadek*, Warszawa 2009, s. 147–148.

³⁸ M. Grabowska, *Podział postkomunistyczny. Społeczne podstawy polityki w Polsce po 1989 roku*, Warszawa 2004, s. 120.

³⁹ M. Nadolski, *Kwestia chłopska...*, s. 65. Zob. też W. Góra, *Reforma rolna PKWN oraz rola partii robotniczych w jej przeprowadzeniu*, s. 96–114; H. Ślabeek, *Polityka agrarna PPR*, s. 205–322; *idem*, *O społecznej historii Polski 1945–1989*, Warszawa 2009, s. 76–78.

⁴⁰ T. Żenczykowski, *op. cit.*, s. 138–142.

⁴¹ Zob. więcej A. Suchoń, M. Kowalczyk, *op. cit.*, s. 66; F. Longchamps, *Prawo agrarne*, Warszawa 1949, s. 54.

symalny obszar do 20 ha. W rezultacie dzięki dokonany przemianom agrarnym z zasobów Państwowego Funduszu Ziemi utworzono prawie 470 tysięcy nowych zagród rolniczych o przeciętnej powierzchni 7,9 ha⁴².

Ostatecznie do końca 1949 roku na podstawie przepisów reformy rozdysponowano ponad 6 mln ha, tworząc i utrwalając nadmiernie rozdrobnioną strukturę agrarną gospodarstw indywidualnych, gdyż w 1950 roku istniało ich aż 3,17 mln⁴³ (z reguły ekonomicznie mało wydajnych) gospodarstw chłopskich. Utrzymaniu udziału karłowatych i małorolnych zagród towarzyszył bowiem spadek odsetek gospodarstw średniorolnych (o powierzchni 5–20 ha) oraz dużych (o powierzchni 20–50 ha)⁴⁴. W efekcie w przyszłości wspomniany stan rzeczy mógł rodzić poważne problemy odnośnie do intensyfikacji produkcji rolnej⁴⁵.

Z perspektywy czasu nader negatywnie należy więc ocenić rolę Państwowego Funduszu Ziemi w zrealizowaniu zasadniczego celu zadekretowanej przez PKWN reformy rolnej, która miała służyć stworzeniu nowoczesnego i opartego na istnieniu prywatnych oraz zdolnych do wydajnej produkcji gospodarstw ustroju rolnego. Realizacja takiej wizji przemian nie odpowiadała jednak długofalowej strategii „uspołecznienia” rolnictwa zgodnie z doktryną marksistowską oraz sowieckimi wzorcami.

3. Wykorzystanie Państwowego Funduszu Ziemi w procesie urzeczywistniania pepeerowskiej wizji ustroju społecznego

Jakkolwiek oficjalną podstawą istnienia PFZ stało się wyposażenie go w nader bogaty katalog aktywów majątkowych (między innymi w należące do przedwojennego Funduszu Obrótowego Reformy Rolnej czy w należności pieniężne, dotacje Skarbu Państwa oraz wpływy z innych, nieokreślonych bliżej przez ustawodawcę źródeł)⁴⁶, to jednak w praktyce te źródła były drugorzędne w zasileniu nowo utworzonej instytucji. Podstawą tworzenia zasobu majątkowego Państwowego Funduszu Ziemi stały się bowiem nieruchomości ziemskie o charakterze rolniczym, pozyskiwane dzięki ich przejmowaniu na cele związane z przeprowadzeniem reformy rolnej.

Ponieważ dopiero w 1956 roku PFZ objęto oficjalnie prowadzoną sprawozdawczością statystyczną, stąd trudno ustalić dokładną powierzchnię folwarków

⁴² M. Bałtowski, *op. cit.*, s. 148–149.

⁴³ *Ibidem*, s. 149–150; GUS, Rocznik Statystyczny 1955, Warszawa 1955, s. 104–106.

⁴⁴ GUS, Rocznik Statystyczny 1957, Warszawa 1957, s. 130.

⁴⁵ J. Kaliński, *Przemiany struktury obszarowej gospodarstw chłopskich w Polsce*, „Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego Szkoła Główna Handlowa. Studia i Prace” 2018, nr 3, s. 127.

⁴⁶ Art. 3 ust. 2 dekretu PKWN z dnia 6 września 1944 roku o przeprowadzeniu reformy rolnej.

przejętych przez Skarb Państwa i włączonych do zasobów funduszu na podstawie przepisów dotyczących reformy rolnej i osadnictwa⁴⁷. Szacunkowe dane wskazują jednak na to, że (przynajmniej na obszarze tak zwanych ziem dawnych) największą rolę odegrała możliwość pozyskiwania do zasobów Państwowego Funduszu Ziemi gruntów pochodzących z parcelacji majątków obszarniczych⁴⁸.

Wynikało to przede wszystkim z decyzji politycznych nowego obozu władzy, gdyż w ówczesnych warunkach ustrojowych zasadnicze „ostrze” reformy rolnej skierowane zostało przeciwko obszarnictwu jako klasie społecznej⁴⁹. Likwidację wielkiej własności ziemskiej postulowano na przykład podczas odbytego w dniu 9 października 1944 roku posiedzenia Biura Politycznego Komitetu Centralnego PPR, podczas którego domagano się wręcz aresztowania i wywiezienia wszystkich ziemian (wraz z rodzinami)⁵⁰ czy też przeprowadzenia reformy rolnej w sposób umożliwiający „rozpętanie wojny z obszarnikiem”⁵¹.

Jakkolwiek tych postulatów nie wcielono w życie (nie powielając bolszewickiego wzorca drastycznej rozprawy z ziemiaństwem), to jednak niewątpliwie pierwszoplanowym celem przyświecającym kierownictwu PPR było usunięciem ze wsi ziemiańskich wpływów politycznych czy kulturalnych⁵². Chodziło tutaj o eliminację — jeśli nie fizyczną, to przynajmniej pozbawiającą uprzywilejowanej pozycji członków dotychczasowych elit społecznych. Dlatego też jak się wydaje, Państwowy Fundusz Ziemi utworzono przede wszystkim jako instrument odbierania właścicielom folwarków majątków i pozbawienia ich tym samym podstaw materialnej egzystencji⁵³.

Komuniści promowali model radykalnych przemian własnościowych w sferze rolnictwa, gdyż byli świadomi w szczególności tego, że posiadacze folwarków jako przedstawiciele elitarnej, dobrze wykształconej i kulturotwórczej warstwy społecznej przez wieki tworzyli najżywotniejsze ośrodki polskiej cywilizacji. Jednocześnie postrzegali oni ziemian jako zaprzysięgłych wrogów nowego ustroju „demokracji ludowej” oraz zwolenników emigracyjnych władz londyńskich

⁴⁷ A. Zieliński, *op. cit.*, s. 25; M. Bogdalski, *Państwowy Fundusz Ziemi i jego zagospodarowanie*, Warszawa 1966, s. 13–15.

⁴⁸ W województwie krakowskim pozyskano w ten sposób aż 92,5% gruntów przeznaczonych na cele reformy rolnej, a jedynie pozostałe 7,5% to nieruchomości poniemieckie, gospodarstwa osób skazanych i majątki stanowiące już wcześniej własność Skarbu Państwa (dane na 1 stycznia 1948). Takie dane podaje C. Brzoza, *Reforma rolna w województwie krakowskim (1945–1948)*, Wrocław 1988, s. 165. Z kolei H. Słabek szacuje, że 53,4% wspomnianych gruntów na tak zwanych ziemiach dawnych (a więc terytoriach położonych poza obszarem Ziemi Odzyskanych) pochodziło z folwarków należących uprzednio do ziemian. Zob. *idem*, *O społecznej historii Polski 1945–1989*, s. 86.

⁴⁹ A. Zieliński, *op. cit.*, s. 12–13.

⁵⁰ Zob. wystąpienie Aleksandra Zawadzkiego, [w:] *Protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC PPR 1944–1945*, oprac. A. Kochański, Warszawa 1992, s. 23.

⁵¹ Zob. wystąpienie generała Michała Roli-Żymierskiego, [w:] *ibidem*, s. 25.

⁵² W. Góra, *Reforma rolna PKWN oraz rola partii robotniczych w jej przeprowadzeniu*, s. 59–60.

⁵³ A. Szemberg, *Reforma rolna PKWN*, Warszawa 1953, s. 10–16; A. Suchoń, M. Kowalczyk, *op. cit.*, s. 126–127.

bądź „przedwrześniowych”, „burżuazyjno-obszarniczych” rządów i panującego wówczas modelu stosunków społecznych i gospodarczych. Jak przekonywano w jednej z ówczesnych broszur poświęconych propagowaniu konieczności przemian własnościowych w rolnictwie:

Obszarnicza reakcja nie zrezygnowała z walki. Sanacyjne bandy gromadzą skrycie siły przeciw demokracji i reformie rolnej. Dwory obszarnicze stanowią bazę dla reakcyjnych knoń-kryjówki oddziałów, broni i żywności⁵⁴.

Starano się przy tym (i to jeszcze przed wkroczeniem armii sowieckich w granice przedwojennej Polski) o propagandowe zwalczanie wpływów ziemiańskich, obciążając przedstawicieli tej warstwy społecznej odpowiedzialnością za rozbiory, przegrane powstania narodowe czy też za wrześnieową klęskę.

Ziemiaństwo przedstawiano jako najważniejszą zaporę postępu i rozwoju gospodarczego kraju, odwiecznego przeciwnika gnębiela chłopów, a także najgroźniejszego wroga ludowego państwa i nowego ustroju sprawiedliwości społecznej⁵⁵.

W będącej zapowiedzią parcelacji majątków ziemskich odezwie zatytułowanej *Wszyscy do pracy przy realizacji reformy rolnej* (ogłoszonej w dniu 3 października 1944 roku w Lublinie przez Komitet Centralny PPR) wskazywano wprost:

A równocześnie z tym zniknie z życia polskiego klasa ludzi, która od wieków już była nie-
szczęściem Polski. Znikną książęta, hrabiowie, magnaci, którzy doprowadzili do zguby szla-
checką Rzeczpospolitą, którzy powodowali klęskę każdego z naszych powstań narodowych,
którzy w odrodzonym państwie wprowadzili rządy karnych ekspedycji, Berezę i Brześć.
Zniknie jeden z głównych ośrodków faszyzmu i reakcji polskiej⁵⁶.

Wspomniane działania korespondowały z próbami wykorzystania funkcjonowania PFZ do uzyskania poparcia dla nowego systemu rządów przede wszystkim w kręgach małorolnego i bezrolnego chłopstwa, a także wśród robotników rolnych i służby dworskiej. Należy pamiętać, że strategicznym celem nadwiślańskich namiestników Stalina było dążenie do zdeintegrowania dotychczasowej hierarchii społecznej oraz przebudowy mentalnego nastawienia większości Polaków.

Uchodzi przeważnie uwadze, że komuniści dążyli z całą świadomością do sztucznego wywo-
łania w Polsce ostrej walki klasowej. Ich posunięcia i propaganda miały też zadania psycholo-
giczne w kierunku wywołania podziałów w społeczeństwie i zrewolucjonizowania chłopów⁵⁷.

W dalszej konsekwencji funkcjonowanie Państwowego Funduszu Ziemi miało służyć wytworzeniu nowej struktury społecznej, która byłaby zgodna z wzorcami

⁵⁴ *O reformie rolnej*, Kraków 1945, s. 16, cyt. za: C. Brzoza, *op. cit.*, s. 40.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ Cyt. za: A. Łuczak, *Reforma rolna i represje wobec polskiego ziemiaństwa*, „Biuletyn IPN” 2011, nr 3, s. 53.

⁵⁷ T. Żenczykowski, *op. cit.*, s. 142.

utrwalonymi w stalinowskim Związku Radzieckim. Nadrzędnym celem poczynąń władzy „ludowej” było więc osiągnięcie stanu totalnej kontroli życia politycznego czy gospodarczego przez partię-państwo. Niezbędne tutaj było jednak sterroryzowanie i podzielenie Polaków oraz zniszczenie dotychczas istniejących struktur czy elit społecznych⁵⁸. Jak wspomniano, przeprowadzenie parcelacji tylko nieznacznie wzmocniło pozycję ekonomiczną włościan i nie zdołano w ten sposób zrealizować w pełni zamierzonych celów propagandowo-politycznych⁵⁹. Indywidualni rolnicy tylko w niewielkim stopniu zaangażowali się w proces przemian agrarnych, wątpiąc w ich trwałość czy sympatyzując z opozycyjnym ruchem ludowym lub podziemiem niepodległościowym.

Mimo że propaganda podkreślała opór ziemiaństwa, sił reakcyjnych i „przedwrześniowych” wobec reformy, chłopci zajęli postawę wyczekującą. Byli oni niepewni znaczenia i trwałości aktu reformy i czekali na wyjaśnienie się politycznej przyszłości kraju. Również tzw. czynnik społeczny, powołany dekretem w formie komitetów folwarcznych, początkowo wykazywał małą aktywność⁶⁰.

W praktyce zresztą włościanie często reagowali zgoła przeciwnie do założeń twórców reformy, gdyż poza żywieniem nieufności wobec polityki PPR współczuli właścicielom ziemskim czy też w rozmaity sposób starali się udzielać im pomocy⁶¹. Charakterystyczne jest także odmawianie obejmowania przydzielanych gruntów, chętniejsze branie ziemi ponemieckiej niż polskiej oraz otaczanie w wielu miejscowościach parcelantów swoistą pogardą jako ludzi wyciągających rękę po cudzą własność⁶². Choć chłopci, pragnąc poprawy swego bytu i gospodarki, od lat domagali się przeprowadzenia reformy rolnej, jednak nie oczekiwali jej prowadzenia w formie i dla celów realizowanych właśnie przez komunistów⁶³.

Innym powodem bierności chłopów (zresztą poprawnie rozpoznany przez twórców reformy) była obawa przed kolektywizacją rolnictwa, jako następnym etapem polityki nowego rządu. Mimo oficjalnych zaprzeczeń, nawet starzy komuniści nie byli pewni przyszłości polskiego rolnictwa⁶⁴.

Aprobowane przez J. Stalina sięgnięcie w przełomowym dla polskich dziejów momencie po wykorzystanie powstałej w II Rzeczypospolitej koncepcji zastosowania funduszu celowego do przeprowadzenia i legalizacji reformy rolnej było niewątpliwie przemyślanym elementem „produktywności” systemu komunistycznego. W pierwsze fazy instalowania reżimu jego twórcy wykorzystywali bowiem zarówno represje (dla jednych), jak i korzyści (dla drugich) do

⁵⁸ Zob. więcej Ł. Kamiński, *op. cit.*, s. 246.

⁵⁹ K. Kersten, *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948*, Poznań 1990, s. 90–91.

⁶⁰ A. Łuczak, *op. cit.*, s. 53.

⁶¹ Zob. np. S. Korboński, *W imieniu Kremla*, Warszawa 1997, s. 52–53.

⁶² Ł. Kamiński, *op. cit.*, s. 203.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ A. Łuczak, *op. cit.*, s. 53. Zob. też T. Żenczykowski, *op. cit.*, s. 138–139.

wygenerowania mających być podstawą ich władzy podziałów społecznych (wraz z eliminacją znienawidzonej przez komunistów warstwy właścicieli ziemskich).

Z perspektywy czasu można więc uznać, że wykorzystanie instytucji Państwowego Funduszu Ziemi przyczyniło się do utworzenia całkowicie nowego modelu stosunków społeczno-ekonomicznych, który rozpoczął proces dominacji struktur państwa totalitarnego w Polsce wciąż następnym kilkunastu lat.

Zakończenie

W niniejszym artykule podjęto analizę i rekonstrukcję działania Państwowego Funduszu Ziemi jako stosunkowo istotnego elementu instytucjonalnego związanego z przejmowaniem władzy przez obóz polityczny zgrupowany wokół Polskiej Partii Robotniczej oraz z tworzeniem nowego modelu agrarnego. Jak wskazano, przyznanie PFZ kontroli nad znaczącymi zasobami gruntów ornych w praktyce umożliwiło tej instytucji oddziaływanie na rzeczywistość zgodnie z dyrektywami politycznymi kierownictwa PPR oraz ich sowieckich zwierzchników, przez kreowanie oczekiwanego przez nich modelu stosunków własnościowych i społecznych. W artykule skupiono się na opisanu mechanizmów działania wspomnianej instytucji oraz na rekonstrukcji jej oddziaływania na otoczenie społeczne w sposób mający legitymizować władzę obozu komunistycznego.

Z perspektywy czasu powinno się postrzegać PFZ jako instytucję realizującą ówczesną reformę agrarną, która (jak wskazano) nie zakończyła się zrealizowaniem założonych przez jej twórców celów. Nie było to jednak szczególnie istotne w kontekście strategii obozu komunistycznego, ze względu na projektowane przez moskiewskich mocodawców dalekosiężne zamierzenia. Jak się wydaje, omawiane przemiany agrarne miały bowiem być wstępem do dokonania w przyszłości kolektywizacji polskiego rolnictwa (czego uzasadnieniu mogło służyć utrzymanie małej wydajności gospodarstw indywidualnych). W pierwszym etapie tworzenia nowego systemu władzy wykorzystanie PFZ miało służyć uzyskaniu społecznej stabilizacji i akceptacji rządów komunistów. Jak zresztą zauważono, architekci totalitarnego reżimu jeszcze w okresie drugiej wojny światowej zaprojektowali PFZ jako instrument prawno-instytucjonalny mający te cele realizować. Korespondowało to z posługiwaniem się przez nich określonymi zabiegami propagandowymi wskazującymi na dążenie władzy „ludowej” do rozwiązania rzeczywiście istniejących potrzeb socjalnych. Mimo bierności wielu chłopów przy przeprowadzaniu reformy rolnej komuniści zdołali jednak przejąć grunty ziemian i zniszczyć materialne podstawy egzystencji tej klasy społecznej. Co więcej, udało im się przedstawić istotę wyreżyserowanych przez siebie przemian jako przydział ziemi bezrolnym i małorolnym chłopom w ramach realizowania haseł sprawiedliwości społecznej czy też wyrównania wielowiekowych krzywd, walki z pozostałościami feudalizmu itp. O skuteczności wspomnianych

zabiegów socjotechnicznych i posunięć instytucjonalnych może świadczyć odbieranie współcześnie reformy rolnej jako pozytywnej likwidacji pozostałości feudalizmu czy też udaną naprawę wadliwej i archaicznej struktury agrarnej. Być może brak woli politycznej do dokonania po 1989 roku fragmentarycznej choćby reprivatyzacji wynika z zakorzenienia się takich wyobrażeń u wielu przedstawicieli współczesnej polskiej klasy politycznej.

Bezpośrednim skutkiem nieumiejętności uporania się ze wskazaną spuścizną systemu totalitarnego wydaje się niezadowolający stan odtwarzania rodzimych elit czy też budowy własnej klasy średniej, co utrudnia Polsce (jako państwu o gospodarce zdominowanej przez kapitał zagraniczny) zadowolające uczestniczenie we współczesnych przemianach cywilizacyjnych.

Bibliografia

- Bałtowski M., *Gospodarka socjalistyczna w Polsce: geneza — rozwój — upadek*, Warszawa 2009.
- Birt M., *PKWN Dekret sierpniowy z 1944 roku jako instrument legalizacji władzy komunistycznej w Polsce*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 41, 2019, nr 4.
- Bogdalski M., *Państwowy Fundusz Ziemi i jego zagospodarowanie*, Warszawa 1966.
- Brzoza C., *Reforma rolna w województwie krakowskim (1945–1948)*, Wrocław 1988.
- Burda A., Klimowiecki R., *Prawo państwowe*, Warszawa 1958.
- Gontarczyk P., *Polska Partia Robotnicza: droga do władzy 1941–1944*, Warszawa 2003.
- Góra W., *Reforma rolna PKWN*, Warszawa 1969.
- Góra W., *Reforma rolna PKWN oraz rola partii robotniczych w jej przeprowadzeniu*, [w:] *Historia polskiego ruchu robotniczego 1864–1964*, t. 2. 1939–1964, Warszawa 1967.
- Grzybowski K., *Ustrój polityczny Polski*, [w:] K. Grzybowski, *Zarys historyczno-polityczny I-go rządu demokratycznego w Polsce 1944–1946*, Warszawa 1947.
- Kaliński J., *Przemiany struktury obszarowej gospodarstw chłopskich w Polsce*, „Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego Szkoła Główna Handlowa. Studia i Prace” 2018, nr 3.
- Kamiński Ł., *Polacy wobec nowej rzeczywistości 1944–1948*, Toruń 2000.
- Karolak A., *Kwestia reformy rolnej i powojennych granic Polski w audycjach rozgłośni im. Tadeusza Kościuszki*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 51, 2016, z. 2.
- Kersten K., *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948*, Poznań 1990.
- Korboński S., *W imieniu Kremla*, Warszawa 1997.
- Kumoś Z., *Związek Patriotów Polskich: założenia programowo-ideowe*, Warszawa 1983.
- Longchamps F., *Prawo agrarne*, Warszawa 1949.
- Łuczak A., *Reforma rolna i represje wobec polskiego ziemiaństwa*, „Biuletyn IPN” 2011, nr 3.
- Madajczyk C., *Sprawa reformy rolnej w Polsce 1939–1944: programy — taktyka*, Warszawa 1961.
- Nadolski M., *Komuniści wobec chłopów w Polsce 1941–1956: mity i rzeczywistość*, Warszawa 1993.
- Nadolski M., *Kwestia chłopska w polityce stronnictw robotniczych i ludowych w Polsce w latach 1941–1947*, Warszawa 1990.
- O reformie rolnej*, Kraków 1945.
- Paczkowski A., *Pół wieku dziejów Polski 1939–1989*, Warszawa 2000.
- Pawlak W., *Prawo rolne PRL*, cz. 1. *Przebudowa ustroju rolnego*, Poznań 1968.
- Poniatowski J., *Uwagi o ustroju rolnym PRL*, [w:] *Dylematy gospodarki polskiej*, red. W. Czerwiński, Londyn 1965.
- Protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC PPR 1944–1945*, oprac. A. Kochański, Warszawa 1992.

- Słabek H., *O społecznej historii Polski 1945–1989*, Warszawa 2009.
- Słabek H., *Polityka agrarna PPR*, Warszawa 1967.
- Stalin J., *W kwestii polityki agrarnej w ZSRR*, [w:] *Zagadnienia leninizmu*, Warszawa 1951.
- Stanulewicz M., *Reforma rolna jako próba regulacji stosunków agrarnych w Polsce. Koncepcje i próby ich realizacji w latach 1918–1944*, [w:] *Reformy rolne w Polsce międzywojennej i powojennej: prawo — realizacja — skutki — problemy repriwatywacyjne*, red. E. Borkowska-Bagińska, W. Szafrąński, Poznań 2008.
- Suchoń A., *Ekonomiczne aspekty reformy rolnej i osadnictwa*, [w:] *Reformy rolne w Polsce międzywojennej i powojennej: prawo — realizacja — skutki — problemy repriwatywacyjne*, red. E. Borkowska-Bagińska, W. Szafrąński, Poznań 2008.
- Suchoń A., Kowalczyk M., *Analiza przepisów dekretu PKWN z 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej*, [w:] *Reformy rolne w Polsce międzywojennej i powojennej: prawo — realizacja — skutki — problemy repriwatywacyjne*, red. E. Borkowska-Bagińska, W. Szafrąński, Poznań 2008.
- Szemberg A., *Reforma rolna PKWN*, Warszawa 1953.
- Świątkowski H., *Prawo rolne*, Warszawa 1962. Zieliński A., *Formy prawne gospodarowania nieruchomościami rolnymi Państwowego Funduszu Ziemi*, Poznań 1980.
- Żenczykowski T., *Polska Lubelska 1944*, Warszawa 1990.

Akty prawne

- Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 16 lutego 1928 roku o Funduszu Obrotowym Reformy Rolnej, Dz.U. Nr 21, poz. 175.
- Ustawa z dnia 9 marca 1932 roku o Funduszu Obrotowym Reformy Rolnej, Dz.U. RP Nr 40, poz. 364 z 1934 r.
- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 roku o przeprowadzeniu reformy rolnej, tekst jedn. Dz.U. RP 1945 Nr 3, poz. 13.
- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 12 grudnia 1944 roku o przejęciu niektórych lasów na własność Skarbu Państwa, Dz.U. RP 1944 Nr 15, poz. 81 i 82.
- Dekret z dnia 13 listopada 1945 roku o zarządzie Ziem Odzyskanych, Dz.U. Nr 51, poz. 295.
- Dekret z dnia 28 listopada 1945 roku o przejęciu niektórych nieruchomości ziemskich na cele reformy rolnej, Dz.U. 1945 Nr 57, poz. 321.
- Dekret z dnia 6 września 1946 roku o ustroju Ziem Odzyskanych i b. Wolnego Miasta Gdańska, Dz.U. Nr 49, poz. 279.

Roczniki statystyczne

- GUS, *Rocznik Statystyczny 1955*, Warszawa 1955.
- GUS, *Rocznik Statystyczny 1957*, Warszawa 1957.